Turkish Studies **Historical Analysis**

Volume 14 Issue 4, 2019, p. 977-987
DOI: 10.29228/TurkishStudies.39235
ISSN: 2667-5552
Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş:* 13.10.2019

✓ *Accepted/Kabul:* 25.12.2019

📅 *Report Dates/Rapor Tarihleri:* Referee 1 (17.10.2019)-Referee 2 (24.12.2019)

This article was checked by iThenticate.

İSLAM MEDENİYETİNİN İMKÂNI: ERKEN ABBASİ ÇAĞI KAPSAMINDA ULEMA-ÜMERA İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

*Mehmet Nadir ÖZDEMİR**

ÖZ

İslam medeniyeti çağımızda buhran yaşamaktadır. Bu buhranı anlayabilmek için medeniyetimizin köklerine doğru bir yolculuk yapmak gerekir. Bu yolculuğun verimli sonuçlara ulaşmamızda kıymetli sonuçlar vereceğine inanıyoruz. Bu bağlamda teşekkür süreci olan Abbasilerin ilk çağına uzanmayı hedefledik. Çalışmamızda medeniyetlerin belirleyici unsuru olan (b)ilim üzerinde gidilmesi gerektiği açıktır. İlmi temsil edenlerin de alimler olduğu dikkate alınırsa alim-yönetici ilişkisinin ne anlam ifade ettiği de ortaya çıkar. Alimlerin yöneticilere hakikati hatırlatmaları, savunmaları çok kıymetli olduğu kadar zor ve riskli olmuştur. İslam tarihi bunun örnekleri ile doludur. Bu örneklerden birisi de İmam Ebu Hanife ile Halife Ebu Cafer Mansur örneğidir. Bu örnek bize ulemanın mücadelesinin ne anlam ifade ettiğini gösterdiği gibi ulema-ümera ilişkilerinin nasıl olması gerektiği konusunda da çok kıymetli bir örnek sunmaktadır.

Diğer bir örnek ise Ahmed b. Hanbel ile Halife Me'mun ilişkisidir. Alimlerin nasıl ideolojik amaçlarla zora sokulduğunun bir örneğidir. Yöneticilerin anlayışsız tutumları alimlerden yararlanmayı değil, onları kendilerine destekçi yapma idealini ortaya koymaktadır. Bu olumsuz ilişki biçimi bize aynı zamanda alimlerin ne kadar kıymetli olduğunu, itibarlarının yüksek olduğunu göstermektedir. Oysa günümüz alimlerinin böylesi bir kıymeti/değeri yönetici elite hissettiremediği görülmektedir. Bu da medeniyetimizi inşa etme sürecini zora sokmaktadır.

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: mehmetnadir72@gmail.com

Çalışmamızın konusuna esas teşkil eden dönem olarak Erken Abbasi Çağı'nı almamızın nedeni ise özellikle Erken Abbasiler Çağı'nın, Müslüman milletlerin bugün sosyal, ekonomik, kültürel ve fikir hayatı bakımından sahip oldukları birikimin oluşumunda ve gelişiminde önemli bir yere sahip olmasıdır.

Anahtar kelimeler: Abbasi, alim, yönetici, güç, otorite, medeniyet

THE POSSIBILITY OF ISLAMIC CIVILIZATION: AN OVERVIEW OF ULAMA -UMERA RELATIONS IN EARLY ABBASID PERIOD

ABSTRACT

Islamic civilization is in crisis. To understand the reason, we have to embark a journey to the roots of our civilization. We believe that this journey will yield valuable results. In this context, the aim of this study was to focus on the first era of the Abbasid Dynasty, which, in a sense, witnessed the formation process. Science is the most decisive element of civilizations, and those who do science are scholars. Therefore, focusing on scholar-ruler relations is of paramount importance. It has always been as hard for scholars to remind rulers of the truth and to defend it as it has been valuable. Islamic history is full of examples of that. One of them is that of Imam Abu Hanifa and Caliph Abu Jafar Mansur. Not only does it show what the struggle of the ulama signifies but also gives important information about how scholar-ruler relations should be.

Another example is the relation between Ahmed b. Hanbel and Halife Me'mun. It is an example of how scholars are put into difficult situations for ideological purposes. Rulers do not seek to benefit from scholars, but to make them the yes-men of their own political end games. This negative relationship shows us how valuable and high-esteemed scholars actually are. However, today's scholars fail to make sure that their value is understood by the ruling elites, which makes it hard to build our civilization.

This study focused particularly on the Early Abbasid Era because it played a critical role in the formation and development of the social, economic, cultural and intellectual life of today's Muslim peoples and was also the era in which the interpreters of Islamic law lived.

STRUCTURED ABSTRACT

Today, there are numerous discussions on the concept of civilization. Is there not an alternative to Western civilization? Will the Islamic world return to its essence and birth a civilization that meets the needs of the age? What role does history play in the way Islamic world revivifies its own civilization? These questions enabled us to realize that what needs to be done is to identify the crux of Islamic civilization, which is "science." Of course, science is an abstract concept, and therefore, what this study should focus on is those who do science, that is, scholars. Given that the twenty-first century is regarded as the age of information or informatics, it is only natural that this study focuses on the concept

of science. On the other hand, to be inspired by our historical roots, ruler-scholar relations are critical due to debates on the caliphate, which is the greatest problem of the Early Islamic Period. Therefore, this study also deals with the concepts of power and authority.

This study focused particularly on the Early Abbasid Era because it played a critical role in the formation and development of the social, economic, cultural and intellectual life of today's Muslim peoples and was also the era in which the interpreters of Islamic law lived. The caliphs wanted the scholars of the time to work with/for them, but the scholars refused this offer, which caused tension. The scholars were oppressed and imprisoned, especially in the Mihne period. On the other hand, translations from Greek by the initiative of the state led to the introduction of the Greek culture to the Islamic world.

Between the eighth and the thirteenth centuries, Islamic civilization had reached the scientific level that Western civilization had never reached. Therefore, the revival of Islamic civilization is directly related to the backwardness of the Muslim East. The Middle East is stricken with civil wars and unable to even take the initiative to solve its own problems, and hence, the seeking of a new way. We believe that scientists' views on this subject will be very effective. When addressing the revival of Islamic civilization, we do not come across such an approach as revival theory within the theories of civilization.

The proliferation of information sources along with globalization has affected the power-scientist relations. The debates held in science assemblies in the Middle Ages are mostly held in the virtual world today. The virtual world has traces of popular culture, and therefore, leads to controversy due to the methods of discussion and results. The duty of the ulema is, however, to eliminate or minimize the controversy.

Today, figures and institutions that have authority in religious sciences have official titles, and therefore, it is almost impossible to get rid of the cyclical context. Fatwas, opinions and statements show this. In such an environment, the Islamic civilization is very unlikely to revive as guided by tradition. On the other hand, the press also plays a key role in the legitimization of scientists today.

The concept of historical block should be addressed when speaking of the Abbasid Revolution and the Abbasid State. The historical block does not only mean the union or alliance of social forces but also refers to the alliance between intellectual and social forces for the sake of the same cause, where thought is not only a reflection or expression of any structure but becomes part of an entire structure. All social forces that benefit change; Arabs, mevali, Arab tribal leaders, Persian dihangs, farmers, craftsmen, traders, and the poor and the rich joined the Abbasid revolution. All opposing ideologies [mythology of the imamate (the supporters of Ali and the Abbasids), the enlightenment movement and fukahā] cooperated with these forces. In and because of this historical block, an indispensable alliance was forged not only among tribes, spoils and beliefs but also among all elements that made them up.

When the Abbasids came to power, they followed the footsteps of the Umayyad caliphs and established a political state, for which religion was a very active force. However, the practices of the Prophet Muhammad

and of Rashid Caliphs were not revived. On the contrary, the Abbasid caliphs focused at first on basing their politics on religion and then adopted a new policy based on mevali.

The Mihne period, which corresponds to the formation process of Islamic thought, also symbolized an era which witnessed the vitality of Islamic civilization, the breadth of scientific thought and the political power concentration on a religion-based ideology. After all, Islam does not have clergy and the ulama is not clergy. The importance of the ulama in the Islamic tradition depended on the scientific contributions that they made and the respect that they had.

The idea that “the Qur'an is not a creature” had been a symbol of opposition to the Abbasid rule and a discourse expressed by hadith circles sympathetic to the Umayyad period. This issue is actually just a discussion between the Ahl al-Hadith and Ahl al-Rey. In other words, it is a struggle between tradition and modernity. Ahmed b. Hanbel is a charismatic folk man of the tradition of hadithism, whether it is due to his position in Mihne or his post-Mihne attitude.

In modern debates, civilization is what distinguishes “developed societies” from “undeveloped ones.” In our opinion, civilization means contributing to humanity, it is producing, not consuming.

Keywords: Abbasid, scholar, ruler, power, authority, civilization

Giriş

Günümüzde medeniyet kavramı etrafında oluşan pek çok tartışmaya şahit olmaktayız. Batı medeniyeti acaba alternatifi olmayan bir medeniyet midir? İslâm dünyası acaba ait olduğu köklerine dönüp, çağın gerekleri noktasında bir medeniyet üretebilecek mi? İslâm dünyasının kendi medeniyetini ihya etmesinde tarihin rolü nedir? şeklinde devam eden bir yığın soru içinde esasen yapılması gereken şeyin İslâm medeniyetinin mihver kavramının tespit edilmesi olduğunu fark ettik. Ulaştığımız sonuç ise “(b)ilim” oldu. Elbetteki(b)ilim esas itibarıyla soyut bir kavram olduğundan ilmi temsil edenlerin yani âlimlerin konumuzun merkezinde yer alması gerekir. İlave olarak XXI. yüzyılın bilgi çağı(veya bilişim çağı) olarak nitelendirildiği de dikkate alınırsa çalışmamızın odağında (b)ilim kavramının olmasının doğal olduğu da ortaya çıkar. Diğer taraftan eğer tarihî köklerimizden ilham alacaksak “*Erken İslâm Dönemi*”nin en devasa meselesi olan hilafet tartışmalarından kaynaklanan iktidarın âlimlerle ilişkileri vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

Çalışmamızın konusuna esas teşkil eden dönem olarak *Erken Abbasi Çağı*’nı almamızın nedeni ise özellikle *Erken Abbasiler Çağı*’nın, Müslüman milletlerin bugün sosyal, ekonomik, kültürel ve fikir hayatı bakımından sahip oldukları birikimin oluşumunda ve gelişiminde önemli bir yere sahip olmasıdır. *Abbasiler Çağı*’nın müctehit imamların yaşadıkları dönem olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulursa konumuz açısından dikkat çekici özellikler taşıdığı anlaşılabilir. Halifelerin, dönemin âlimleriyle birlikte çalışma isteklerini kabul etmemeleri gerginliğe sebep olmuş, baskılara uğramışlar ve hapsedilmişlerdir. Mihne dönemi bunun en açık şahididir. Öte yandan Yunanca’dan yapılan tercümelerle Grek kültürü de İslâm dünyasına devlet eliyle girdi.

I- Kavramsal Çerçeve

1-Güç: Sayesinde diğerlerini kendine itaate zorlayabileceğin kuvvettir.

2-Otorite: İdare etme, hâkim olma, diğerleri tarafından dinlenip itaat edilme hakkıdır. Otorite gücü gerektirir. Otoritesiz güç zulümdür. (Makdisî, Sayı:7, 109).

II- Siyasal Bir Yapı Olarak Erken Dönem Abbasi İktidarının Mahiyeti

İslâm Allah ile başka herhangi bir şey arasındaki her türlü benzerliği tamamen reddetmeye dayalı tevhid inancını getirmekle birlikte(Şura, 42/11), Hz. Peygamber öteki insanlar gibi yalnızca bir insan olduğunu defalarca vurgulamasına, Hulefa-i Raşidin kendilerini Hz. Peygamber'in Kur'an ve sünnete göre hareket eden halifeleri kabul etmesine ve Emevi halifeleri şairlerinin ve bazen bizzat kendilerinin seçtiği halifetullah gibi ünvanlara rağmen, iktidarlarını Allah'ın kaza ve kader olarak başa getirmesiyle meşruluklarını savundukları için iktidarlarının dünyevî niteliğini itiraf etmişler, Allah ile halife arasındaki benzerliğe yönelişin, Abbasiler döneminde, İsmailiye gibi yalnızca imamet mitolojisini geri getirenlerden değil, Mutezile ve Eş'ariler gibi bizzat Ehl-i Sünnette de, dinî ve siyasî muhayyilede hâkim olduğunu görüyoruz. Bunun tamamen Pers modelinden nakledildiğini söylemek yanlış olur. Bu benzerliğin İslâmî bir dayanak arayışına ek olarak, İslâm'da özellikle Mutezile ve Eş'ariler gibi Ehli Sünnet tarafından ancak İslâmî bir dayanağı bulunduğu kabul edilebilen Perslerden veya başkalarından gelen dış etkileri de kabul etmek gerekir. Genel olarak ifade edilecek olursa İslâm, dış unsurlardan Allah'ın ortağı oluşunu ve başkasıyla her türlü benzerliği reddeden tevhid ilkesiyle doğrudan çelişmeyenleri kabul eder.

Allah ile hükümdar arasındaki birbirlerine kaynaşması değilse bile benzerliğe dayanan Pers modeli, Abbasiler döneminde sünî dinî ve siyasî muhayyilede kendisine bir yer bulmuşsa, bunun sebebi bizzat tevhid kapısından girmiş olmasıdır. Anlaşılması zor farklılıklardan birisi, Emevi cebir ideolojisinin aksine işlerinin sorumluluğunu kendisine yüklemek, ödül ve cezasını belirtmek amacıyla iddialarının insanın fiile güç yetirmesini ve fiillerini özgürlük ve seçimine göre yapmasını savunmak oluşudur. Anlaşılması zor farklılıklardan diğeri ise, bizzat bu iddiaları yaymak ve benimsetmek amacıyla ortaya konulan tamamen aykırı siyasî bir içerik oluşturmak için kullanılmasıdır. Bu iddialar, esasen istibdat ve suçlamayı, yöneticilerin istibdadını keskince eleştiriyi hedefliyordu. İşte bunlar, Abbasiler döneminde aynı istibdadı yüceltmek ve ona dinî meşruiyet kazandırmak için kullanılıyordu. (Câbirî, 1997:690-691). Halbuki Hz. Peygamber, İslâm'ı yönetim üzerinden kendini gerçekleştiren bir iktidar aracı haline dönüştürmemiştir. (Düzgün, 2009, Sayı: 7/2, 7)

Abbasi ihtilali ve devletinden söz ederken, kendini zorunlu kılan ilk kavram, tarihsel blok kavramıdır. Tarihsel blok, yalnızca çeşitli sosyal güçlerin bloklaşması, birlikteliği veya ittifakı anlamına gelmez. Aynı zamanda, çeşitli düşünsel güçlerin aynı dava uğrunda, sosyal güçlerle kaynaşması ve ittifakı anlamına da gelir. İşte burada düşünce, yalnızca herhangi bir yapının yansıması veya ifadesi değil, bütün bir yapının parçası olur. Değişimde çıkarı olan bütün sosyal güçler; Araplar, mevali, Arap kabile önderleri, Fars dihanları, çiftçiler, sanatkârlar, tüccarlar, zayıf insanlar ve zenginler Abbasi devrimine katıldı, bütün muhalif ideolojiler, imamet mitolojisi (Hz. Ali taraftarları ve Abbasiler), aydınlanma hareketi, fukaha vb. bu güçlerle işbirliği yaptı. Böylelikle, bu tarihsel blokta ve onun sayesinde, yalnızca kabile, ganimet ve akide arasında değil, aynı zamanda zaten durumun gereği de buydu bu belirleyicilerin her birini oluşturan unsurlar arasında da zorunlu bir uyum gerçekleşti.

Hiç şüphesiz, seçkin ve halk sözcükleri, Abbasi Hilafeti'nden önce, farklı iki sosyal parçayı göstermek üzere kullanılmıştır. Ancak bu iki sözcüğün anlamı, çoğunlukla, sözlük anlamından öteye gitmiyordu. Söz konusu sözcükler, terim veya kavram gücü taşıyan siyasî-sosyal terim durumuna ancak *Abbasi Çağı*'nın başlarında dönüşebildi. Bu çağda iki sözcük, yalnızca iki sosyal parçayı değil, her birinin otoritesi, sosyal ve düşünsel özel gelenekleri olan ve her biri ayrı ayrı ve çeşitli yönlerde sosyal piramidin doruğuyla, halifeyle ilişki içine giren iki sosyal statüyü de gösterir oldu. İki kavram, hem siyasî söylem alanında, hem de devrim devletinin kuruluşuyla birlikte yeni sosyal gerçek

alanında, daha önce kendisini toplum sathında açık bir gerçek olarak göstermeyen yeni bir gelişimi ifade edici nitelikte ortaya çıkmıştır. Gerçekten de sosyal piramide temel unsurlarını seçkin ve halkın yanı sıra emirin oluşturduğu yeni bir yapı üstün gelmeye başlamıştır.

Abbasi ihtilalinin zaferiyle birlikte, üç belirgin statü vardı; halifenin statüsü; ümeranın ailesinden, vezirlerden, ulema, fukaha, kabile reisleri, büyük tüccarlar ve devlet büyüklerinden oluşan grubun statüsü. Bunlar seçkinleri oluşturuyordu. Bundan sonra öteki insanlar geliyordu, onlar da halktı. İnsanların dördüncü sınıfı orduydı, onların başkanları seçkin, genel olarak askerleri halk statüsündeydi. Öyleyse üç statü vardı, bunlar şu şekilde sıralanabilecek sosyal-siyasî sıra diziminden ibarettir: Dorukta halife, ortada seçkinler, piramidin tabanında halk. Bu üç statü sahibi arasında, kimi değişimler çerçevesinde oturmuş, bir dizi ilişki vardır. İşte böylece sosyal piramidin yüzeysel yapısı oluşturulur. Biz bunu, kelimenin basit anlamıyla değil, böyle bir durumda siyasî şuuraltının mensup olduğu ve ilişkilerin üç değişkenle, kabile, ganimet ve akideyle belirlendiği toplumun derin yapısı adını verdiğimiz, ardında dolaylı başka bir verinin bulunduğu doğrudan veri anlamında, yüzeysel olarak niteliyoruz. (Câbirî, 646-652).

III- (B)ilim Adamı-Siyasetçi İlişkileri

Hulefa-i Raşidin dönemindeki Muhammedî davet toplumu, iki gruptan oluşuyordu: Ümera ve Ulema bir grup, asker ve halk öteki grup. Bu ikisi dışında, özel bir yere konabilecek başka bir grup yoktu. Muaviye ile birlikte siyaset devleti kurulunca, ümera bir grup, ulema öteki grup oldu, asker bir grup, halk öteki grup durumuna dönüştü. Emevi çağında durum, toplum piramidinin dikey biçimde bölünmesi yönünde gelişti. Ümera ve asker, yani o günkü siyasî toplum bir grubu, ulema ve halk veya sivil toplum öteki grubu oluşturdu. Abbasi devriminin başlaması ve sözünü ettiğimiz tarihsel blokun oluşumuyla birlikte, siyasî ve askerî organ olarak Emevi devletinin dışında kalan bütün güçler, dayanakları ümera, ulema, asker ve halk olan tek grubu oluşturmaya başladı. İhtilal sonuca ulaşınca yeni durumda muhalif güçlerden bir devlet kurulacak biçimde bu unsurların düzenlenmesini zorunlu kıldı. İşte burada devletin mantığı bu gibi durumlarda hep olduğu gibi ihtilalin mantığına belirleyici oldu. Açıktır ki, devrimin ortaya çıkardığı ve tarihsel blokun içinden doğan bu yeni durumun, yalnızca ve daha önce kullandığımız biçimde kabile kavramını kapsamaması imkânsızdır. Öyleyse, bu kavramın yeniden oluşturulması gerekir.

Abbasi ihtilalinin zaferiyle birlikte, üç açık ve belirgin statü vardı; halifenin statüsü; ümeranın ailesinden, vezirlerden, ulema, fukaha, kabile reisleri ve büyük tüccarlardan ve devlet büyüklerinden oluşan grubun statüsü. Bunlar seçkinleri oluşturuyordu. Bundan sonra öteki insanlar geliyordu, onlar da halktı. İnsanların dördüncü sınıfı orduydı. Onların başkanları seçkin, genel olarak askerleri halk statüsündeydi. Öyleyse üç statü vardı, bunlar şu şekilde sıralanabilecek sosyal-siyasî sıra diziminden ibarettir: Dorukta halife, ortada seçkinler, piramidin tabanında ise halk. Bu üç statü sahibi arasında, kimi değişimler çerçevesinde oturmuş, bir dizi ilişki vardır. İşte böylece sosyal piramidin yüzeysel yapısı oluşturulur. Biz bunu, kelimenin ilk anlamıyla değil, böyle bir durumda siyasî şuuraltının mensup olduğu ve ilişkilerin üç değişkenle, kabile, ganimet ve akideyle belirlendiği toplumun derin yapısı adını verdiğimiz ve ardında dolaylı başka bir verinin bulunduğu doğrudan veri anlamında, yüzeysel olarak niteliyoruz. (Câbirî, 646-652)

Erken Abbasi halifelerinin dinî bir ideolojiye sahip olup, *halifetullah* ünvanını kullanmaya başlamaları, ulema ile ilişkilerini etkilemiş, kendi meşruiyetlerini dinden aldıklarından ulemanın kendilerine destek olmasını istemişlerdir. Oysa ki âlimler meşruiyetlerini halktan alıyorlardı. Öte yandan bu dönemde âlimler, siyasetçilerin meşruiyetlerini pekiştiren bir güç oldular yahut yapılmak istendiler. Bu dönemde Irak rey ekolü güç kazanmış ve teşekkül devrini tamamlamıştı. Esasen bu dönemdeki değişimin adı *Politik-Karizmatik Din Söylemi* (Kutlu, 2005, I, 423) olarak verilebilir.

Bu dönemde ulema-ümera ilişkilerini derinden sarsan en önemli olay “*Mihne*” veya “*Halku'l Kur'an Fitnesi*”dir. (Özafşar,1999:14). *Halku'l Kur'an* düşüncesi ilk defa Emeviler

döneminde Ca'd b. Dirhem tarafından ortaya atılmış, Cehm b. Safvan tarafından da savunulmuştur. Ebu Hanife'nin Cehm ile olan tartışmaları sırasında ortaya atıldığı da söylenilmektedir. Böyle bir konunun ortaya çıkış nedenleri tartışılmıştır. Burada konunun siyasî mülâhazalarla mı, yoksa teolojik endişelerle mi ortaya çıktığı noktası önemlidir. (Özafşar, 1999:40) Başta Watt olmak üzere bazı araştırmacılar meseleyi salt siyasî bir mesele olarak değerlendirmekte fakat olayın arka planını açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar. (Watt, 1981:225) Kimileri ise bunun teolojik bir tartışmanın sonucu olduğunu kabul etmekle birlikte, onu Mutezile'nin Kur'an'ı küçümseyen anlayışlarına bağlamaktadırlar. (Koçyiğit, 1984: 216-217)

Abbassiler devrinde “Kur'an mahluk değildir” fikri, Abbasi yönetimine karşı ortaya çıkan muhalefetin sembolü haline gelmiş ve onu Emevi dönemine sıcak bakan hadis çevreleri dile getirmiştir. Ayaklanma ithamıyla tutuklananlara dahi sorgulamalar esnasında Kur'an hakkındaki görüşünün sorulması, resmî kabulü itiraf edenlerin sorgulamadaki itirafları ile yetinilmeyip, halk huzurunda bunu yinelemeye zorlanmışlar, sahip olunan bir kanaati terketmek değil, siyasal muhalefetten istinkâf etmek anlamında yorumlamışlardır. (Özafşar, 58)

Ebu Hanife derin fıkıh bilgisinin yanı sıra, inandığını ve doğru bildiğini söylemekten ve onun mücadelesini vermekten çekinmeyen güçlü bir ideal ve cesarete sahipti. Hayatı bu yönüyle de mücadele içinde geçmiş, bu uğurda birçok sıkıntı ve mahrumiyete katlanmıştır. Gerek Emeviler gerekse Abbassiler devrinde halife ve valilerin yaptığı zulümlere açıkça karşı çıkmış, onların yanlış ve haksız tutumlarını tasvip etmiş olmamak ve halk nazarında onlara meşruiyet kazandırmamak için halifelerden gelen hediyelerin, yapılan görev tekliflerinin hiçbirini kabul etmemiş, işkenceye ve hapse katlanmayı tercih etmiştir. (Uzunpostalcı, 1994, X, 133)

Mu'tezile'nin Abbassiler'in desteğiyle parlak bir döneme girmesinin ardından Ehl-i Sünneti temsil eden grupların başında Mihne'ye maruz kalmasına rağmen akidesini Kur'an'a, sünnete ve ashaptan itibaren gelen esaslara dayandığını söyleyip Ehl-i Bid'atı şiddetle eleştiren Ahmed b. Hanbel'in öncülüğünü yaptığı grup gelir.

III.(IX.) yüzyılda gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri ve çeşitli fetihlerle genişleyen İslâm ülkesinin değişik kültürlerle karşılaşması, selef âlimlerince benimsenen itikadî esasların akıl ilkeleriyle teyid edilme ihtiyacını doğurmuş ve nihayet “*Ehl-i Hadis Kelamcıları*” diye anılan yeni bir grup ortaya çıkmıştır. (Yavuz, 1994, X, 526-527). Özellikle Kâdıl-kudât İbn Ebu Duad'ın etkisiyle Mu'tezile'yi resmî mezhep ilan eden Me'mun, 212/827 tarihinde yayımladığı bir emirname ile herkesi bu mezhebin temel görüşlerinden biri olan Kur'an'ın mahluk olduğu düşüncesini benimsemeye zorladı. Nassların yorumunda akla ve hür düşünceye öncelik veren Mu'tezile mezhebinin resmileştirmekle Me'mun, Mu'tezile'nin fikrî desteğini sağlayarak zamanın ihtiyaçlarına göre yapacağı icraatlarda daha serbest hareket etmek istemiş olmalıdır. Öte yandan Me'mun, 218/833 yılında çıkardığı bir fermanla âlimlerin “*Halku'l Kur'an*” konusunda sorguya çekilmesini istedi. Yapılan sorgulamalar sonucunda âlimlerin bir çoğu Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyerek kurtuldu. Ancak, Ahmed b. Hanbel, Hasan b. Hammad, Seccade el-Bağdadî, Kavarirî ve Muhammed b. Nuh bu görüşe katılmadıkları için zincire vuruldular. (Bozkurt, 2004, XXIX, 103). Mütevekkil döneminde “*Halku'l Kur'an*” meselesi sona erdi. (Kandemir, 1989, II, 76).

Burada *Beytü'l Hikme*'den de söz etmek gerekir. Kaynakların çoğunda Abbasi halifelerinden Me'mun tarafından M. 830'da Bağdat'ta kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Mansur dönemine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Müslümanların Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle temasları sonucu bunlara karşı kendilerinde geniş bir ilgi ve merak uyanmıştı. Ayrıca bu farklı kültürler arasında ortaya çıkan bir takım sürtüşme ve tartışmalarda Müslümanlar kendi inanç ve düşüncelerini tutarlı bir şekilde savunmak ve İslâm'ın üstünlüğünü göstermek için bu kültürleri çok iyi tanımak zorundaydılar. (Kaya: 1992, VI, 88)

Bu dönem, İslâm beldelerinin I./VII. yüzyıldan, IX./XV. yüzyıla kadar olan kültür hareketi, olağanüstü derecede zengin ve karmaşık bir disiplinler mecmuu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî ilimleri yani doktrini vardır; bazen yetkili çevrelerce izin verilip himaye edilen bazen de resmî İslâm tarafından şüpheyile karşılanan hür felsefî ve ilmî araştırma sahası vardır; ve dinî olsun dindışı olsun sanat, şiir ve nesir sahası vardır. Bazı araştırmacılara göre esasen İslâm en derin anlamıyla din ve devlettir ve onu birbirinden kopuk bölgelere ayırmak tarihî realiteye ters düşecektir. (Holt-Lombart-Lewis, 1997, IV, 141-142) Bir anlamda Abbasiler dönemi din kaynaklı akımların hatta ideolojilerin oluşmaya başladığı bir dönem olmuştur.

Erken Abbasi Çağı hem İslâmiyet'in yayıldığı farklı kültürlerle karşılaştığı bir dönem iken hem de ideolojik bir takım uygulamaların uç verdiği dönem olmuştur. Mihne döneminde sorgulanan devrin âlimlerinin çoğu, Halife Me'mun'un istediği cevabı vererek serbest bırakılmışlardır. Bu durum kamuoyuna da duyurulmuştur. Bu durumdan memnun kalan Me'mun tekrar bir liste oluşturarak bu âlimlerin de sorgulanmasını istemiştir. Bu sorguya alınanlardan Seccade, Kavâirî, Muhammed b. Nuh ve Ahmed b. Hanbel'in dışındakiler, Kur'an'ın mahluk olduğunu ikrar etmiş ve serbest bırakılmışlardır. Bu dört kişi ise Rakka'ya halifenin huzuruna gönderilmek üzere tutuklanmış ve zincire vurulmuştur. Bu isimlerden ilk ikisi de kabul etmek zorunda kalmıştır. Geriye kalan Muhammed b. Nuh ise yolda ölmüştür. Ahmed b. Hanbel ise direnmıştır. (Taberî, 1987: C.VIII, 634; Özafşar, 1999: 59-61)

İslâm kültür tarihinin erken döneminde yaşanan bu kültür travması hadisçilerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Hem siyasî arenada hem de kültürel zeminde hadisçilik kazançlı çıkmıştır. Ancak bu travmanın şoku onlar arasında da ayrılık rüzgârları estirmiş, kırk yıllık dostları birbirine düşürmüş, hocayı talebesine düşman etmiştir. Hadisçiler, hem siyaset hem de kültürel sahada galip çıkmakla beraber, siyasî sahada bir devri sâbık başlatamamışlar, ancak intikamlarını kültürel yargılamayla almak istemişlerdir. Hukuka yargılatıp, idam edemediklerini kaleme yargılatıp ilmî kişiliklerini yok etmek suretiyle idama mahkum etmişlerdir. İnsanlar, Mihne'deki tavırlarına göre kritik edilmiş, ilişkiler ona göre yeniden düzenlenmiştir.

Abdullah b. Mukaffa, ulema ve iktidar arasındaki ilişkiyi şöyle açıklamaktadır: “Halifenin de bildiği gibi insanlar genellikle kusurludur ve kötülük yapabilecek karakterdedirler. Bu sebeple yaşamak için maişete olan ihtiyaçlarında daha çok terbiye edilmeye ve yol gösterilmeye muhtaçtırlar. Her şehri, orduyu ve bütün sınır bölgesi insanlarını eğitecek ve onlara doğru yolu gösterecek; fakih, sünnet ehli, ahlaklı ve nasihat verebilecek kimselere ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar onlara hatalarını gösterebilir, cahillikten kurtulmaları için nasihat etsinler, bid'atlerden men ederek fitnelerden uzak tutsunlar. Ayrıca hiçbir mühim olay onlardan gizli kalmayacak derecede insanlar arasında olup bitenleri araştırınsınlar. Daha sonra bu durumları ıslah edecekler, kendi kanaatlerine göre kerih gördükleri şeyleri nasihatle ve şefkatle, doğruyu göstererek düzeltsinler. Eğer bu iş kendilerini aşarsa, daha güçlü olanlara havale etsinler.

Bu kimseler, işlerin yolunda gitmesini ve bozulmadan devam etmesini sağlayan emin kişilerdir. Kanaat ve kararlarını verirken ileriye görebilen ve bir tabip gibi olaylar vuku bulmadan önce olabilecekleri bilebilirler ve görüşlerini açıklarlar. Her toplumda bu gibi seçkin insanlar, halka rehberlik etmek için istihdam edilir ve onurlandırılarak geçimleri temin edilir ve zihnî meşgalelerden uzaklaştırılırlarsa; açıkladıkları görüşlerine itibar edilir, halkın ıslahına yardımcı olurlar. Bu yetkinlik onlarda zaten vardır. İşin iki mühim boyutu vardır: Birincisi; fesatçıların ıslah olmaları, ayrılıkçıların sevgiye dönmeleridir. İkincisi; kamu hizmeti yürüten kimseler, nasihat edici kendisini izleyen bir göz varmış gibi hareket etmesi, her fısıltıyı şefkatli bir kulak tarafından dinlendiğini düşünür. Durum böyle olunca fesat çıkarmak isteyenler, kötü işlere teşebbüs edemez; zararlı fikirlerini aşılayamazlar. Aşılayamadığından dolayı da Allah'ın izniyle sonuçta güvende olunur. Kesin olarak biliyoruz ki hiçbir toplum kendi kendine düzelmez ve kurtulamaz; ancak seçkinleri tarafından ıslah edilir. Bu seçkinler de kesinlikle kendiliğinden ıslah olamaz ve kurtuluşa eremez; ancak önderleri tarafından

ıslah olunurlar. Bu sebeple insanların çoğu, kendi görüş, kanaat ve bilgisi yeterli olmayacak derecede cahil olduklarından, kendi işlerini bile yürütemeyen kimselerdir. Eğer Allah onların içinden din ve akıl sahibi seçkin bazı kimseler çıkarırsa, halk bu kimseleri dinler ve onları takip eder. Seçkinler de halkın işlerine önem verir, onu ciddiyetle ele alır, nasihat vererek sabır ve metanetle işleri ele alırlarsa, Cenab-ı Allah onların bütün bu gayretlerini, bütün toplumun kurtuluşuna vesile kılar. Ayrıca bu durum ıslahatçı seçkinleri de cesaretlendirir. Allah da onlara verdiği nimeti artırır; o toplumu bütün hayırlara ulaştırmaya vesile olur. Seçkinlerin devlet başkanına olan ihtiyacı, halkın seçkinlere olan ihtiyacı gibidir; hatta daha da fazladır. Çünkü Allah, insanların işlerini devlet başkanı ile düzeltir, ona karşı çıkanlara boyun eğdirir, görüş ve sözlerinde birlik sağlar, işlerini toplar, onların diğer insanlar arasındaki konumunu yükseltir, hakkını hukukî yollardan almak isteyenlere sözlerinde güç kazandırarak deliller koyar. İşlerin dirlik düzenliğe girdiğini gördüğümüzde halifeden tıpkı kendisi gibi öyle şeyler öğrendik ki onların benzerleriyle Müslümanların seçkinlerinin yardımlaşmaları, birbirleriyle fikir alışverişinde bulunmaları ve halkın durumunu ıslah etmeleri için gayret saflanır. (Demirci, 2008, Sayı: XXII, 217-240).

IV- Günümüzdeki (B)ilim Adamı-Siyasetçi İlişkileri Ve İslâm Medeniyeti

Yaşadığımız çağda İslâm medeniyetinin maddî ve manevî pek çok bakiyesi mevcuttur. Ancak medeniyetlerin ihyasını bize çağrıştıracak herhangi bir gelişme ile karşılaştığımız söylenemez. Bir medeniyetin ihyasının söz konusu medeniyetin çöküş sebeplerinin bilinmesi ve ortadan kaldırılması ile mümkün olacağına inanıyoruz. Bu bağlamda Erken Abbasi Dönemi'ne baktığımızda *Politik-Karizmatik Liderci Bir Din Söylemi*'nin egemen olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Günümüz dünyası dinî söylemler yerine seküler söylemlerin yoğunluk kazandığı ve laik anlayışların devlet hayatında yer bulduğu bir dönemdir. Bu dönemde yukarıda belirttiğimiz tarihsel din söyleminden yararlanarak yeni bir okumanın mümkün olmayacağını anlamamız gerekir. Öyleyse bu durumda ne yapmak? Nasıl bir bakış açısı ve okuma gerçekleştirmek gerekir?

Kanaatimizce konuya şöyle bakabiliriz: Raşid Halifeler döneminden sonra bozulan ümera-ulema birlikteliği Abbasilerin ilk yüzyılında da devam etti. Günümüzde de benzer bir durum olduğu görülüyor. Zira neredeyse farklı bir sınıflaşma düzlemine giren iki tarafın(ulema ve ümera) dünyaya bakışları ve meseleleri algılamaları öylesine farklılaşmıştır ki yöneticilerin (b)ilim adamlarını anlamaları söz konusu olamamaktadır. İlave olarak günümüzde *otorite* sahibi olanlar ulema, *güç* sahipleri de siyasetçiler değildir. Bilakis hem *otorite* hem de *güç* sahipleri siyasetçilerdir. Arapça'da şehir anlamına gelen ve "müdün" köküne dayanan "Medine" isminden gelen Medeniyet kavramı, kök itibarıyla yönetmek ve malik olmak anlamları da bulunan "deyn" masdarıyla ilişkili olduğu da ileri sürülmüştür. (Kutluer, 2003, XXVIII: 296)

Ümera-Ulema ilişkilerinde, ulemanın otorite oluşu ve saygınlığı esas olmalı; ama ümeranın da bu geleneği sürdürmesi gerekir. Bunun için de âlimlerin himayesinde yetiştirilen siyasetçiler gerekir. İlmî çevrede yetişmeyen siyaset adamlarının (b)ilim adamlarına gereken önemi vermedikleri söylenebilir. Bu nedenle medeniyetimizin yeniden ihyası âlim-siyasetçi ilişkisinin dikey değil, yatay olmasıyla mümkündür. Diğer bir anlatımla emreden bir devlet adamı ve emir alan bir âlim yerine danışılan, tartışılan ve tarihimizin bazı dönemlerinde olduğu gibi sarayın, köşkün ya da konutun münazaralara ve derslere konu olduğu bir vasat ile mümkün olabilir.

İslâm medeniyetinin oluşan özgün prototipi bilgi üretimini yönlendiren ve şekillendiren bir ilmî geleneğin inşası konusunda bir başka prototipin çıkışına da zemin hazırlamıştır. İslâm ilim geleneğinin doğuşu ve düşünce sisteminin bir paradigma haline dönüşmesi âlim prototipinin ortaya çıkışı ile berraklık kazanmıştır. Özgün her medeniyet kendi bilgi boyutunu dokuyacak özgün bir ilmî önderlik prototipini ortaya koyar. Bu açıdan ilk Müslümanların karşılaştıkları yerel kültür ve medeniyetlerle hesaplaşma sürecinde ortaya çıkan âlim prototipi nitelikleri ve sosyal fonksiyonları

açısından Yunan sofistlerinden de, Roma hukukçularından da Hind Brahmanlarından da Ortaçağ rahiplerinden de keskin çizgilerle ayrılmaktadır. (Davutoğlu, 1996, Sayı:1, 1-44)

Siyasetle ilgili olanın anlaşılması, bizzat kendisiyle değil, ideolojiyle ilişkisi kurularak olmalıdır. İdeolojiyle ilgili olanın anlaşılması, pek tabii ki dinle ilişkisi kurularak olmalıdır. Dinle ilgili olanın anlaşılması, bizzat dinle değil, sosyal yapıyla ilişkisi kurularak olmalıdır. Bu tür sıralama, İslâm-Arap medeniyet tecrübesi açısından daima doğru değildir. Çünkü işler, eskiden ve günümüzde pek çok durumda, sosyal olanı kuran siyasîdir, siyasîyi kuran ideolojidir, bu sonuncu da dinî olanı kurar şeklinde görünür, öyleyse burada yüzeyde olan dini benimsemedir, siyasî seçme değildir. (Câbirî, 25-26).

Değerlendirme ve Sonuç

İslâm medeniyeti M. VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar o gün Batı medeniyetinin asla seviyesine ulaşamadığı mükemmel bir ilmî özellik taşımakta ve bu özelliğiyle bir ayrıcalığa sahip bulunmaktaydı. (Halil, 1988: 25). Bu bağlamda İslâm medeniyetinin ihyasının konu olarak ele alınması esasen Müslüman doğunun geri kalmasıyla doğrudan ilgilidir. Günümüz dünyasında kendi coğrafyasındaki sorunları çözemeyen, bu konuda inisiyatif sahibi bile olamayan, bilhassa iç savaşların yoğun bir şekilde yaşandığı Ortadoğu coğrafyası dikkate alınırsa bir arayışın olması da kaçınılmazdır. (B)ilim adamlarının bu konuda kanaatlerinin çok etkili olacağı kanaatindeyiz. İslâm medeniyetinin ihyası konusunu ele alırken medeniyet teorileri içinde ihya teorisi şeklinde bir yaklaşımla karşılaşmıyoruz.

Küreselleşen dünyada bilgi kaynaklarının çoğalması da iktidar-(b)ilim adamı ilişkilerini etkilemiştir. Ortaçağ dünyasında ilim meclislerinde yapılan tartışmalar günümüzde daha çok sanal dünyada yapılmaktadır. Sanal dünya popüler kültürden izler taşıdığından tartışma usulü ve sonuçlar itibarıyla ihtilaflara neden olmaktadır. Oysaki ulemanın görevi ihtilafları ortadan kaldırmak, hiç değilse en aza indirmektir.

Günümüzde din ilimlerinde otorite olan isim ve kurumlar resmî sıfatlara sahip iken konjonktürel bağlamdan kurtulmak neredeyse mümkün değildir. Verilen fetvalar, mütalaalar ve açıklamalar bunu ortaya koymaktadır. Böylesi bir ortamda İslâm medeniyetinin geleneğin gösterdiği şekilde ihyası olası görünmemektedir. Diğer taraftan günümüz dünyasında (b)ilim adamlarının meşruiyetinde basın-yayının da önemli bir yerinin olduğu da unutulmamalıdır.

Abbasi iktidara geldiklerinde esasen eleştirdikleri Emevi halifelerinin yolundan giderek bir siyaset devleti kurdular. Bu devlette din, siyaseten çok etkin bir faktör oldu. Ancak ümera-ulema birlikteliğine dayanan Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler'in uygulamaları ihya edilmedi. Aksine Abbasi halifeleri siyasetlerini dine dayandırma gayreti içine girdiler.

İslâm düşüncesinin teşekkül sürecinde yaşanan Mihne devresi aslında İslâm medeniyetinin canlılığı, ilmî düşüncenin genişliği, bununla birlikte de iktidarın din temelli bir ideolojiye yaslanması olarak ifade edilebilecek bir aşamayı da ifade ediyordu. Sonuç olarak İslâm'da ruhban sınıfı olmadığı gibi ulema da bir sınıf değildir. Ulema'nın İslâm geleneğindeki yeri (b)ilim ve saygınlıklarıyla ölçülmüştür.

Abbasi devrinde "Kur'an mahluk değildir" fikri Abbasi yönetimine karşı ortaya çıkan muhalefetin sembolü haline gelmiş ve Emevi dönemine sıcak bakan hadis çevrelerinin dile getirdiği bir söylem olmuştur. (Câbirî, 625). Kur'an'ın mahluk olup olmadığı meselesi esasen ehl-i hadis ile ehl-i rey arasındaki bir tartışmadan ibarettir. Diğer bir anlatımla gelenek ile modernite arasındaki bir mücadele de denilebilir. Ahmed b. Hanbel, ister Mihne'deki pozisyonu, ister Mihne sonrası takındığı tavır sebebiyle olsun, hadisçilik geleneğinin içerisinde çıkardığı karizmatik bir halk adamıdır. (Özafşar, 72)

Modern tartışmalar içerisinde medeniyet, gelişmiş olarak kabul edilen toplumu gelişmemiş sayılan toplumlardan ayıran özelliklerdir. (Görgün, 2003, C. XXVIII, 298-301) Kanaatimizce medeniyet insanlık âlemine katkı sunmaktır. Tüketmek değil, üretmektir.

KAYNAKÇA

- Barthold, W.(1984). *İslâm Medeniyeti Tarihi*(M. F. Köprülü, çev.) Ankara.
- Bozkurt, N.(2004).ZMe'mun, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*(ss.103), Ankara, XXIX. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Câbirî, Muhammed Âbid(1997). *İslâm'da Siyasal Akıl*, (V. Akyüz, çev.) İstanbul.
- Davutoğlu, A.(1996). "İslâm düşünce geleneğinin temelleri ve yeniden yorumlanması", *Divan*,1996, I.
- DemirciM.(2008). "Abdullah İbnü'lMukaffa'nınRisaletü's Sahabe Adlı Risalesi: Takdim ve Tercüme", *İstem*(ss.217-240),Konya, Sayı: 12.
- Düzgün, Ş.A.(2009). "Dinlerin Şehirleşme Kabiliyeti", *Kelam Araştırmaları*, Sayı:7/2
- _____ (2013). Çağdaş Meydan Okumalar Karşısında Ulema: İmkânlar ve Riskler, *Kelam Araştırmaları*, Sayı:11/1.
- Görgün, T.(2003). Medeniyet, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*(ss. 298-301), Ankara, XXVIII. Türkiye Diyanet Vakfı.
- İmadüddin H.(1988). İslâm'ın Tarih Yorumu(A. Ağırakça, çev.) İstanbul.
- İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, M.Holt, A.K.S. Lambton, B.Lewis,(1997).İstanbul, IV.
- Kalın, İ.(2010).“Dünya Görüşü, Varlık Tasavvuru ve Düzen Fikri: Medeniyet Kavramına Giriş”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*(ss. 1-61),Sayı: 29, 15, II.
- Kandemir, M. Y.(1989). "Ahmed b. Hanbel", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, II.
- Kaya, M.(1992). Beytül'Hikme, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*(ss.88), İstanbul, VI.
- Koçyiğit, T.(1984). *Hadisçilerle Kelamcıların Tartışmaları*(ss. 216,217), Ankara.
- Ku'an Yolu Meâli (2014). Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- Kutlu, S.(2005). " İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu" İslâmî İlimlerde Metodoloji Meselesi, *İSAV Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları*, İstanbul, I.
- Kutluer İ.(2003). Medeniyet, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*(ss.296), Ankara, XXVIII. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Makdisî, G.(1997). İslâm Toplumunda Otorite, çev. İsmet Kayaoğlu, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7.
- Şentürk, R.(2010). *Açık Medeniyet*, İstanbul, 2010.
- Özafşar, M. E(1999). *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara.
- Uzunpostalcı, M. (1994). Ebu Hanife, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, X.
- Watt, W.M.(1998). İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri(E.R.Fırlalı, çev.)İstanbul.
- Yavuz, Y. Ş.(1994). Ehl-i Sünnet, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*(ss.526,527), İstanbul, X.